

Sivil İtaatsizlik ve Erdem: Sokrates Odağında Bir İrdeleme

Sibel Kiraz^{a, b}

Özet

Bu çalışmada sivil itaatsizlik ve erdem kavramları, ilk sivil itaatsiz olduğu öne sürülen ve erdem kavramını felsefenin alanına taşıyan ilk düşünür olarak bilinen Sokrates aracılığıyla ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Bu kapsamda: Sokrates'in duruşu ya da tutumu erdem, itaat, itaatsizlik ve sivil itaatsizlik bakımından yorumlanmaktadır. Erdem kavramının içeriği ve Sokrates için anlamı çerçevesinde adalet üzerine bir sorgulama yapılmaktadır. Buna ek olarak, sivil itaatsizlik literatüründe hatırı sayılır bir yeri olan "adaleti yerine getirebilen hukuk" arayışının izleği doğrultusunda doğal hukuk-hukuki pozitivizm üzerinden hukuk-ahlak tartışmasına değinilmektedir. Çalışma boyunca yürütülen kavramsal ilişkilendirmeler ve tartışma sonucunda erdem kavramının hukukun adalet yaklaşmasını sağlamak bakımından anahtar role sahip bir kavram olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Sivil İtaatsizlik
Erdem
Sokrates
Adalet

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 02.03.2023
Yayın Tarihi: 24.06.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1258941

Civil Disobedience and Virtue: An Examination Focusing on Socrates

Abstract

In this study, the concepts of civil disobedience and virtue were discussed in relation to Socrates who is known as the first philosopher to bring virtue into the interest of philosophy and claimed to be the first civil disobedient. In this context; Socrates' stance or attitude is discussed in association with virtue, obedience, disobedience and civil disobedience. A question about justice is carried out in relation to the content and meaning of the concept of virtue for Socrates. In addition, the discussion of law-morality is being mentioned in accordance with the path of pursuit of "law administering justice" which has a substantial space in the literature of civil disobedience. By making conceptual associations and ensuing discussions throughout the study, it is claimed that the concept of virtue has a key role in sustaining the law's position to reach justice.

Keywords

Civil disobedience
Virtue
Socrates
Justice

About Article

Received: 02.03.2023
Published: 24.06.2023
Doi: 10.18026/cbayarsos.1258941

^a sibel.kiraz@cbu.edu.tr

^b Dr. Öğr. Üyesi, MCBÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-3006-1616

Giriş

Siyaset, hukuk ve etik'in kesiştiği alanda bulunan sivil itaatsizlik çok boyutlu bir kavram-olgudur. Bunun nedeni eylemlerimizin çok boyutlu olmasıdır. Eylemlerimiz başkasını, ötekini bağlar. Bireyler arası ilişkiler söz konusu olduğunda eylemlerimizin iyi veya kötü oluşu kapsamında ahlak, eylemlerimizin kamusallıkla ilişkisi kapsamında siyaset, siyaset söz konusu olunca yönetim, yönetim söz konusu olunca onun aracı olarak hukuk kendini gösterir.

Çağdaş dönemde güncel ve yoğun tartışmalara konu olan sivil itaatsizliğin etik boyutunun arka plana atıldığı, kavramın daha çok hukuki ve politik boyutuna ağırlık verildiği söylenebilir. Bu kapsamda sivil itaatsizliğin tanımı, kriterleri, meşruiyeti, yasa, adalet ve hukukla ilişkisi, ahlak ve etikle ilişkisi, siyasi niteliği, demokrasiyle bağlantısı gibi noktalar tartışmalıdır. Bu zengin ve karmaşık literatür karşısında sivil itaatsizlik ve erdem kavramlarını Sokrates odağında ilişkilendirmeye çalışmanın dört gerekçesi olduğu ileri sürülebilir.

Bu gerekçelerin birincisi Sokrates'in; tartışmalı olsa da tarihte bilinen ilk sivil itaatsiz olduğunun iddia edilmesidir. Sivil itaatsizlik kavramını kullanan ilk kişinin 1800'lü yıllarda yaşamış Amerikalı düşünür Henry David Thoreau olduğu bilinir. Fakat sivil itaatsizliğin olgu düzeyinde Antik Yunan'a, Sokrates'e kadar götürülebileceği düşünülür. Sokrates'in sivil itaatsiz olmadığını ileri sürenler de vardır. Kimi, sivil itaatsizliğin modern bir olgu olduğunu, Sokrates'in dönemiyle modern dönemin hukuk sistemi, yönetim biçimi bakımından farklı olması nedeniyle Sokrates'in sivil itaatsiz olarak değerlendirilemeyeceğini söyler.¹ Kimi, Sokrates'in eyleminin sivil itaatsizlik kriterlerine uymadığını iddia eder. Bu bakımdan Sokrates'in sivil itaatsizlik bilinciyle değil ahlaki bir motivasyonla hareket etmiş olduğu, neye karşı durduğunun net olmadığı yönünde dayanaklar öne sürülür.

Buna karşılık Sokrates, sivil itaatsizlik dendiğinde Mahatma Gandhi ve *Martin Luther King*'le birlikte ilk akla gelen kişilerden biridir. Örneğin Martin Luther King'in *Birmingham Hapishanesi'nden Mektup*'ta; "Bugünün akademik özgürlüğü bir ölçüde, Sokrates'in sivil itaatsizlik eylemi sayesinde vardır" (King, 2011, s. 22) diyerek Sokrates'i bir sivil itaatsiz olarak kabul ettiğini dile getirmiştir.²

Literatürü tartışmalı hale getirerek Sokrates bağlamında sivil itaatsizliğe ilişkin söz söylemeyi zorlaştıran unsurlardan biri de bilgi kısıtlılığı ve buna bağlı yorum çokluğudur. Sokrates dendiğinde önce, kimin Sokrates'i diye sormak gerekiyor: Aristophanes'in mi, Xenophon'un mu? Platon'un mu? Victor Ehrenberg *From Solon to Socrates* (Solon'dan Sokrates'e) adlı eserinde; az bilindiğini söylediği Sokrates'in farklı portrelerinden; alay edilen, savunulan, saldırılan, idealize edilen, söz eder ve bazı modern araştırmacıların Sokrates'in bir savunma konuşması yaptığını kabul etmediklerini söyler (Ehrenberg, 2011, s. 296, 300). Konu, bütün bu tartışma ve zorluklara rağmen fakat bunlar da hesaba katılarak ele alınabilir.

Sokrates'in başına gelenin herkes tarafından bilinen en basit özeti; onun aykırı düşünceleri nedeniyle suçlanması sonucu yargılanarak idam cezasına çarptırılması ve bu cezadan kaçarak kurtulabilecek imkanı varken kaçmamasıdır. Sonuç olarak cezası infaz edilen

Sokrates hafızalarda süreç boyunca geri adım atmıyarak ölüme razı olmasıyla kalmıştır. Diogenes Laertios Atinalıların sonradan pişmanlıkla Meletos'u ölüme mahkum ederek Sokrates'in tunç heykelini diktiklerini dile getirdiği yapıtında Meletos'un yeminli suçlamasını şöyle aktarır: "Sokrates devletin inandığı tanrılara inanmamakla ve başka birtakım tanrılar getirmekle suç işlemektedir; ayrıca gençlerin ahlakını bozmakla da suçludur. İstenen ceza: Ölüm" (Laertios, 2007, s. 82, 83). Burada sözü edilen Sokrates'in tanrısı *Daimon* (δαίμων) yani bir tür iç ses, vicdandır. Vicdanının sesine kulak vererek kendine göre hem itaatsizlik ederken hem de cezadan kaçınarak adil olanı yapmıştır.³

John Rawls *A Theory Of Justice* (Bir Adalet Teorisi) adlı eserinde çoğunluğun adalet duygusuna seslendiğini söylediği sivil itaatsizliği; "genellikle yasada ya da hükümet politikalarında değişikliğe neden olmak amacıyla ortaya konan, kamuya açık, şiddet içermeyen, vicdani ama yasaya karşı olan politik bir eylem" olarak tanımlar (Rawls, 1999, s.320).⁴ Rawls'ın yaptığı vurgular; özellikle de adalet ve vicdan göz önüne alınırsa Sokrates'in eylemi sivil itaatsizlik perspektifinden irdelenmeye değer bir eylemdir.

Sivil itaatsizlik ve erdem kavramlarını Sokrates odağında ilişkilendirmeye çalışmanın ikinci gerekçesi Sokrates'in felsefenin ilgisini erdem kavramına ve etiğe çeken ilk düşünür olmasıdır. Üçüncü gerekçe Sokrates dahil sivil itaatsiz olarak ön plana çıkanların itaatsizliklerine ahlaki bir dayanak sunmalarıdır. Bu ahlaki dayanağın özü adalet duygusudur.

H. D. Thoreau'nun köleliğe karşı çıkmak için vergi ödemeyi reddetmesinin arkasında adalet düşüncesi vardı. Mahatma Gandhi'nin Hintlilere yapılan haksızlıklara direnirken mücadele ettiği şey adaletsizlikti. Martin Luther King'in siyahilerin uğradığı ayrımcılıklara karşı dururken dayanağı adalet talebiydi.

Dördüncü, son ve belki de en önemli gerekçe sivil itaatsizliğin işaret ettiği hukuk ve adaletin birbirine uzaklığı sorununun hukukun ahlakla bağının işlevsel bir biçimde geliştirilmesi ve güçlenmesiyle çözülebileceği yönündeki yaygın kanaattir.⁵ İoanna Kuçuradi *Adaleti Gerçekleştirebilen Hukukun Özellikleri* adlı metninde; hukukun adaleti gerçekleştirebilmesinin yolunun etikten geçtiğinin altını çizer. Bunun için hukukun etik ilkeler olarak insan haklarına dayanması, türetiminde ve uygulanmasında insan haklarının gözetilmesi gerektiğini belirtir. Bunun için de Aristoteles'in *epieikeia* (hakkaniyet) dediği erdemın temel alınması gerektiğini söyler (Kuçuradi, 2018, s.10).

Hukuk meşruiyetini temelde adalete borçludur fakat hukuk-etik bağı zayıfladığında hukukun bu meşruiyet kaynağından beslenmesi zorlaşır. Hukuk-etik bağına reel olana dönüp sorguladığımızda karşımıza doğal hukuk-hukuki pozitivizm ayrımı ve bu ayrımdan doğan tartışmalar çıkar. Doğal hukuk, hukukun ahlakla yakın ilişki içinde olmasına imkan tanırken hukuki pozitivizm için böyle bir yakınlık söz konusu değildir. İkisinin adalet tanımları ve sivil itaatsizliğe yaklaşımları da farklıdır. Doğal hukuk yaklaşımına göre hukuk adalete dayanmalıdır fakat hukuki pozitivizm için adalet, sistemin işleyişine ilişkindir. Adnan Güriz; doğal hukukçular için hukukun en yüksek ideali olan adaletin insan vicdanında basit ve apaçık biçimde bulunduğunu fakat hukuki pozitivistlerin, adalet kavramından, üzerinde uzlaşılmasının zorluğu nedeniyle kaçınma eğiliminde olduklarını

söyler (Güriz, 2004, s. 22). Buna paralel olarak doğal hukuk sivil itaatsizliğe alan tanırken hukuki pozitivizm pek alan tanımaz.⁶

İki anlayışı ahlak, adalet ve sivil itaatsizlik kavramlarına yaklaşımları üzerinden karşılaştırdığımızda hukukun adaletle bağının, doğal hukuk referanslarının güçlenmesiyle sağlanacağı sonucuna varırız. Bu tezi temellendirmenin yollarından biri sivil itaatsizliği erdem üzerinden çözümlenmek olabilir. Bu girişim bir tür *Ariadne ipi* (efsaneye göre, mitolojik karakter Ariadne'nin, sayesinde labirentten çıkmayı başardığı ip) etkisi göstererek problemin çözümü konusundaki sınırlılıkları azaltabilir. Bu nedenle en başa, sivil itaatsizlik ve erdemi ilk kez belirginleştirerek kesiştiren Sokrates'e dönmek faydalı olacaktır. Sokrates üzerinden sivil itaatsizlik-erdem ilişkisini değer, adalet, yasa, otorite ve itaat kavramları aracılığıyla tartışabiliriz. Bunun için önce erdem kavramına eğilelim. Erdemin Etik'teki yerini ve Sokrates için anlamını açıklayalım.

Erdem, Etik ve Sokrates

Grekçe'de *arete* (ἀρετή) olarak geçen ve kısaca üstünlük olarak karşılayabileceğimiz erdem'in Latince karşılığı *virtue*'dir. *Virtue* gibi *vir* kökünden gelen *virtus* en basit ifadeyle güç demektir (Peters, 2004, s. 46). Burada sözü edilen üstünlük, yetenek ve kapasiteyle ilgilidir. *Arete* ile bir konudaki becerinin üstünlüğü kastedilir. Erdem kavramı zamanla ahlaki bir içerik kazanmıştır. Buna göre erdemli olmayı ahlaki bakımdan erdem olarak kabul edilen bir niteliğe üstün düzeyde sahip olmak ve bu niteliği istikrarlı bir biçimde taşımak olarak tanımlayabiliriz.

Düşünürler tarafından erdem olarak kabul edilerek ön plana çıkarılan nitelikler çeşitlilik arz ettiği için farklı erdem anlayışları vardır. Örneğin; Sokrates'in erdemi bilgeliktir. Aristoteles'in erdemi ölçülülüktür. Platon'un erdemleri bilgelik, cesaret, ölçülülük ve adalettir. Erdem anlayışlarının birbirleriyle kimi zaman örtüştüğü kimi zaman çeliştiği görülür. Alasdair McIntyre, *Erdem Peşinde adli eserinde; Felsefe Tarihi boyunca görülen farklı erdem tanımlarının bir ortak noktasını bulmaya çalışır*: Birçok rakip ve alternatif erdem tasarımı vardır. Homeros, Sophokles, Aristoteles, Yeni Ahit, Ortaçağ düşünürleri, Batılı yazarlar, Japonlar, Amerika yerlileri hesaba katılırsa oldukça uzun bir erdem listesi ortaya çıkar (MacIntyre, 2001, s. 268, 269). Bu nedenle erdemlerin ortak noktasını bulmak oldukça zordur. Bu noktada erdemlerin kaynağına inmek işi biraz kolaylaştırabilir. Erdemlerin arkasında geçmiş, tarih, başka bir deyişle yaşanmışlıklar vardır. Yaşanmışlıklar değerleri yaratır. Değerler, deneyimlerle sınanmış ve yüceltilerek korunmaları konusunda uzlaşmış, soyut, ahlaki ve kültürel birer mirastır.⁷

Örneğin Aydınlanma ve sonrasında en önemli iki değeri akıl ve insandır. Bu dönemde Aydınlanmanın ahlaki olan Kant ahlakında olduğu gibi insan en büyük amaçtır. Bütün eylemlerin insanı korumaya yönelik olması beklenir. Değer, bütün seçim ve kararlarımızı kendisinden türettiğimiz bir tümel gibidir. Gündelik hayatımızdaki en basit eylemimizden en karmaşık eylemimize kadar bütün eylemlerimizin değerlerimizle çelişmemesi, değerlerimize hizmet etmesi beklenir. Erdemler de değerleri korumaya yöneliktir. Protestanların erdemi çalışmaktır çünkü onlar için en önemli değer Tanrısal inayettir ve ona da ancak çalışarak kavuşabileceklerine inanırlar. Değerler özgür insan eylemlerinin

belirleyici referanslarıdır. Ahlaki değerlerden yaşantıya yön veren düsturlar türetilir. Hakan Poyraz bunu; “Değerler, nasıl yaşayacağımıza işaret eden anlam haritalarımız; eylemlerimiz için ufuk noktasıdır” sözüyle ifade eder (Poyraz, 2011, s. 63).⁸ İnsanı insandan koruyan değerleri gözeterik eylemektir. Değerleri gözeterik eylemek de ancak erdemli olmakla mümkündür.

Bütün bir etik, erdem kavramına mal edilemez fakat yine de erdem in etikte önemli bir yeri vardır. Erdem kavramının Etik’teki yerini göstermek, adresini vermek gerekirse; Etik türleri arasında erdemi ve karakteri temele alan Erdem Etiği’dir. Erdem Etiği denince akla en başta Aristoteles gelir. Her ne kadar Sokrates erdem in öğretilebilirliğiyle ilgilenmemiş olsa da pratiğe döndüğümüzde erdem in ahlak eğitimi alanında merkeze alındığı uygulamalar görürüz. Nel Noddings bu konuda günümüzde Aristoteles’e bir dönüş olduğundan söz eder ve erdemler üzerinden ahlak eğitimi uygulamaları olduğunu söyler (Noddings, 2017, s. 166).⁹ Fakat erdem kavramı Erdem Etiği’nin tekelinde değildir; Sokrates dahil birçok düşünürde izleyebileceğimiz bir kavramdır.

Ahmet Cevizci *Etiğe Giriş* adlı eserinde Etiğin üç türünden söz eder. Bunlar betimleyici etik, normatif etik ve metaetik’tir. Normatif etiğin de üç türü vardır. Bunlar teleolojik, aksiyolojik ve deontolojik etik’tir. Cevizci Sokrates’i aynı zamanda kurucu düşünür olarak normatif etik başlığı altına yerleştirmiştir. Düşünürün etiğini bu başlık altındaki teleolojik etik kapsamında görerek mutluluk etiği ve entellektüalist ahlak olarak anmıştır (Cevizci, 2002, 6, 11, 13, 15). Bu noktada aksiyolojik etiğin aynı zamanda erdem etiği olarak da adlandırıldığını belirtmeliyiz. Dolayısıyla bu sınıflamaya göre Sokrates, aksiyolojik etik (erdem etiği) kapsamında değildir. Düşünür normatif-teleolojik etiğinde erdemi değil de mutluluğu ve akli temele alır. Fakat onun ahlakında ve hayatında erdem in ileriki sayfalarda ele alındığı üzere kilit bir rolü vardır. Çünkü Sokrates’e göre kaynağı akıl ve vicdan olan erdem, mutluluk amaçlı eylemin dayandığı bilgidir. Erdeme dayanan eylem de adil eylemdir. Sokrates için erdem yaşamın merkezinde olmalıdır. Düşünür, *Savunma*’da; insan için en büyük iyiliğin erdem hakkında savlar ileri sürmek olduğunu söyler ve sözlerini, oğulları üzerinden, yaşamda en fazla ilgilenilmesi, itibar edilmesi gereken şeyin erdem olduğunu öğütleyerek bitirir (Platon, 2006, 38A3, 41E5).

Sokrates’e göre erdem olan ve yaşamın merkezinde olması gereken bu bilgi, herhangi bir bilgi değil ahlaki kararlarımızı vermemeze temel oluşturan bilgidir. Tuncay Saygın’ın ifadelerinden özetle Sokrates’e göre: İnsanın hedefi iyiye, iyi olma haline yani *eudaimonia* (εὐδαιμονία)’ya ulaşmaktır. Onun bu hedefine ulaşabilmesi kendi için iyi olanı bilmesine dolayısıyla iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilmesine bağlıdır. İşte burada erdem, iyi ve kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan bilgidir (Saygın, 2008, s. 132). Bu bilgiye göre hareket etmek adil olmak demektir. Sokrates de hayatı boyunca hep bu bilgiye göre hareket etmiştir. Bu bilginin kaynağı ise onun tabiri ile daha önce değindiğimiz üzere *daimon*’dur. *Daimon* bir tür Tanrısal iç sestir. Sokrates’in bu iç sesi günümüzde akıl ve vicdana karşılık gelse de onun döneminde farklı bir tanrıya yorulmuştur. Bu açıklamalardan sonra şimdi erdem perspektifiyle Sokrates odağında bir sivil itaatsizlik irdelemesi yapalım.

Sokrates ve Sivil İtaatsizlik

Buraya kadar belirlediğimiz çerçevede, Sokrates'in itaatsizliğini sivil itaatsizlik literatürü kavramlarını da kullanarak şöyle betimleyebiliriz: Sokrates aklının ve vicdanının kaynaklık ettiği erdeme göre eylemek suretiyle adil olmayı yani kendine itaati; kendini otorite kabul etmeyi seçmiştir. Bunu yaparken de bir itaatsizlik etmiş fakat bunun yaptırımından kaçmayarak hukuku tanımıştır. Çünkü erdemi, adil olanın bu olduğunu söyleyerek bunu gerektirmiştir. Kendine itaatinin cezasını yine kendine itaat ederek kabul etmiştir. Bu ceza bir bakıma kendine itaatın cezasıdır. Emily Wilson'un ifadesiyle; "Sokrates'in yargılanması tarihte demokratik bir devletin hukuki süreç gereği bir kişiyi inançları nedeniyle ölümüne mahkum ettiği ilk davadır" (Wilson, 2020, s. 9). Bu betimlemede ön plana çıkan kavramlar sırasıyla; akıl-vicdan, erdem, adalet, yasa, itaat, otorite, hukuk ve demokrasidir.

Sivil itaatsizlik bireyin akli ve vicdanına dayanarak adil bulduyuyla hukukun gerek yasa gerek uygulayıcılar aracılığıyla adil bulduğu arasındaki farktan doğar. Hukuk, yasaya itaat beklerken birey erdemli davranarak kendine itaati seçtiğinde suçlu bulunur. Burada iki soru sorabiliriz: Birincisi; Bireyin eyleminin kabul edilebilir, meşru bir zemini var mıdır? İkincisi; birey ve hukukun adil olana ilişkin vardığı sonucun örtüşmesi sağlanabilir mi? Bu soruları sırayla tartışalım.

İtaat sorgusuz, sualsiz, koşulsuz bir kabul etme hali, boyun eğıştır. Frederic Gros itaat eden kişinin son kertede köle olduğunu söyler ve; "Bir şeye boyun eğmek, bir güç ilişkisinde adeta silah zoruyla eğilmek ve kendilik duygusuna *yabancılaşmaktır*. Boyun eğdiğimde artık tamamen karşımdakine bağımlıyım" der (Gros, 2020, s. 30). Buradan yola çıkarak akıl ve vicdan sahibi olan bir varlığın itaat etmesinin onun özüyle uyumsuz olduğunu söyleyebiliriz. İnsan ya kendini otorite; karar mercii olarak tanır ya da sorgulayarak onayladığı yasaya razı olur.

Metin Bal; Sokrates'in, *Kriton* diyalogunda bir kimse ve çoğunluk arasında bir ayrım yaptığını söyler ve "bir kimse"nin diyalog boyunca otoriteyi sorgulayan kişi olduğu saptamasında bulunur. Buna göre; "Bir kimse sürekli adalet arayışında olan ve bu çabası içinde daha doğrusuna ikna olmadıkça doğru olarak kabul ettiği ilkelere bağlı kalmayı sürdürür" (Bal, 2016).¹⁰ Sokrates'in kendisi için *at sineği* benzetmesi yaptığını ve demokraside azınlığın çoğunluğa dönüşebilme potansiyeli olduğunu düşünürsek bunun sivil itaatsizliğin demokratik meşruiyeti artırabileceğini savunanları destekleyici bir nokta olduğunu söyleyebiliriz.¹¹ Kısaca, ancak mutabakatla oluşmuş, akılcı, adil bir yasaya rıza gösterilebilir.

Yasa denince akla üç tür yasa gelir; ahlak yasası, doğal yasa, pozitif yasa. Akılcı ve adil yasa - "toplumsallığın köklü geçmişinden doğan ahlakla" bağı olan, "rasyonel doğa" ve "rasyonel insan" kabulüne yaslanan- doğal hukuka dayanan yasadır. Sokrates temelde yasa karşıtı değildir. O yurttaşlık gereği, toplumsal düzene saygıdan dolayı yasa karşısında çok ince bir çizgide durur. Onu bu ince çizgide tutan adalet duygusudur. Bunu Platon'un *Kriton* diyalogunda görebiliriz. Burada Sokrates Kriton'a; insanın kendisine adaletsizlik yapıldığında bile adaletsizlik yapmaması gerektiğini söyler ve yargının kararından kaçmamasını, atalara, düzene, Atina'ya bağlılığıyla açıklar (Platon, 2017, 49a-54e).¹²

Diyalogda Sokrates'in yasalara saygı duyduğu anlaşılmaktadır. Sokrates bu bağlılık ve saygının, neden kaçmamasını gerektirdiğini anlatırken; "...karşımıza kanunlar ve devlet çıksa ve şöyle deseler: "Sokrates ne yapıyorsun? Yaptığın şey kanunlara da devletin tamamına da zarar veriyor. Eğer kararlara uyulmazsa, insanlar kanunları umursamazlarsa, onlara karşı silah çekerlerse, devletin her şeye rağmen varlığını sürdürebileceğini mi sanıyorsun?" der (Platon, 2017, 50b). Bu sözler sivil itaatsizliğe karşı olanların argümanları hesaba katıldığında son derece düşündürücüdür.

Çünkü Sokrates'in kaçması halinde ortaya çıkabilecek etkiler olarak ileri sürdükleriyle sivil itaatsizliğe karşı olanların sivil itaatsizliğin neden olacağı etkiler olarak ileri sürdükleri birbirine oldukça benzemektedir. Sokrates'in duruşu yaptırımdan kaçmamaktır. Bu da sivil itaatsizliğin temel kriterlerinden biridir. Dolayısıyla Sokrates devleti bozucu etkiye neden olmamak için kaçmamaktadır. Oysa sivil itaatsizlik karşıtları arasında sivil itaatsizliğin, Delmas Candice ve Kimberley Brownlee'den özetle aktaracak olursak; yasal ve demokratik düzeni tehdit eden, toplumu istikrarsızlaştırma potansiyeline sahip, hukukun üstünlüğünü baltalayan ve kötü örnek teşkil eden bir eylem olduğunu iddia edenler vardır (Delmas & Kimberley, 2021). Buna dayanarak, Sokrates'in yaptırımdan kaçmamanın olumsuz etkilerden koruyucu bir yanı olduğunu düşündüğünü, buna karşılık sivil itaatsizlik karşıtları için bunun, zararı engelleyici bir yanı bulunmadığını söyleyebiliriz.

Sokrates'in yasalara karşı olumlu tutumuna rağmen başının derde girmiş olması sorgulanabilir. Düşünürün yargısal bir olay yaşadığı ve hüküm giydiği nettir fakat muhalif olduğu şeyin tam olarak ne olduğu tartışmalı ve muğlaktır. Sokrates'in yasayla değil de uygulayıcılarla ters düştüğünü iddia edenler vardır. Aylin Çankaya; *Savunma'nın*, Sokrates'in, sahte suçlamalar karşısında jürinin haksızlığını göstermeyi amaçladığı konuşması olduğunu söyler ve düşünürün kendi hakkında verilen kararı yanlış bulsa da *Savunma'da* jüriye karşı gösterdiği direnişi *Kriton'da* yasalara karşı göstermeyerek düşünceleri gereği yasalara itaat ettiğini ifade eder (Çankaya, 2015, 244, 246).

Kriton diyalogundaki; haksızlığa uğrama, kendisine işlemediği bir suçun isnat edilmesi teması düşünülürse yasaya ters düşmediği halde ters düşmüş gibi gösterildiği, dolayısıyla, sorunun uygulayıcıların adaletsizliğinden kaynaklandığı sonucuna varılabilir. Sokrates'in *Kriton'da* kendi için sarf ettiği şu sözler bu görüşü destekler: "Eğer şimdi Hades'e gidersen kanunların değil insanların yanlış yapmaları yüzünden oraya gitmiş olacaksın" (Platon, 2017, 54c). Buradan anlaşıldığı üzere Sokrates ölmesi halinde bu yanlışın kanunlara değil uygulayıcılara ait olacağını düşünmektedir.

Ayrıca burada, itaat kavramının kullanımını tartışabiliriz: Sokrates eğer yasalarla değil jüriyle ters düştüyse ve adaletsiz olan yasalar değil jüriyse o halde sonuçta yasalara değil jüriye itaat etmiş sayılır. Fakat Sokrates erdeme göre eylediği için ilkece, yalnızca kendine itaat eden biridir. Dolayısıyla söz konusu olguyu şöyle ifade etmek daha doğru olacaktır: Sokrates kendine olan itaati çerçevesinde; akli ve vicdanı buna yönelttiği için, yasalara olan saygısı nedeniyle jürinin haksız kararına rağmen cezaya razı gelmiştir. Bununla ilişkili olarak; sivil itaatsizliğin yasa karşıtlığıyla karakterize olduğunu iddia edenlere göre, Sokrates yasaya muhalif olmadığı için sivil itaatsiz olarak kabul edilemez. Fakat sivil

itaatsizliğin sadece yasaya karşıtlıkla değil hükümet politikalarına karşıtlıkla da olabileceğini hesaba katmalıyız.

Diğer taraftan, Sokrates diyalogda kanunları, devleti ve düzeni bir görüyormuş gibidir. O, yurttaşın devletine bağlı, sadık olması gerektiğini bunun da yasalara uymakla, onları umursamakla olacağını düşünmektedir. Buradaki ayrışmamışlık da Sokrates'in tavrını sivil itaatsizlik bakımından tanımlamayı zorlaştıran unsurlardan biridir. Çünkü rejime, devlete, hükümete, politikalara, genel olarak yasalara, sadece bir yasaya itaatsizlik farklı anlamlara sahiptir ve farklı kapsamlarda değerlendirilir.

Bazıları, gerekçeleri ve sorgulamaları ahlaki olduğu için Sokrates'in sivil itaatsiz değil sadece bir ahlak düşünürü olduğu görüşündedir. Çağdaş bazı düşünürler buna da itiraz eder. Örneğin Naomi Reshotko, *Socratic Virtue* (Sokratik Erdem) adlı eserinde şunları savunur: Sokrates bir ahlak filozofu değil teorisyendir. Onun zihin felsefesi ve etik'in kesişme noktasında bulunan ve mutluluğa erişmek için bilgiyi araç olarak gören teorisi iyi ve kötünün mistik değerlendirmelerini ortadan kaldırarak doğallaştırılmış ve pratik çözümler sunar (Reshotko, 2006).

Bütün bu tartışmaların ötesinde, sonuç olarak, diyalogda ön plana çıkan kavram adaletsizliktir. Adalet talebi ise sivil itaatsizliği karakterize eden temel niteliklerden biridir. Adaletsizlik sistemin yetersizliğinden, yasanın adil olmayışından ya da uygulayıcılardan kaynaklanabilir. Sokrates örneğinde adaletsizliği doğuranın uygulayıcılar olduğu söylenebilir. Sokrates adaletsizlik karşısında kendi adalet anlayışına göre hareket ederek yani erdeme göre eyleyerek adil davranmıştır. Bu noktada uygulayıcıların adaletsizliği de erdeme kulak vermemelerine bağlanabilir.

Yukarıda sorduğumuz iki sorudan ilkinin bu şekilde tartıştıktan sonra, bu noktada ikinci soruyu tartışmaya geçebiliriz: Birey ve hukukun adil olana ilişkin vardığı sonucun örtüşmesi sağlanabilir mi? Eğer bu sağlanabilirse, karşılıklı bir kabulle; hukuk adaletle yaklaşmış ve dolayısıyla sivil itaatsizliğin işaret ettiği sorun çözülmüş olacaktır. Bu soru bizi başladığımız yere yani adalet kavramı üzerinden bir hukuk-ahlak tartışmasına vardırır. Çünkü daha önce belirtildiği üzere hukuk, ancak ahlakla bağı güçlenirse adaletle yaklaşabilir.

Toplumsal ilişkilerin, çeşitli sorun ve çatışmaların en aza indirgenmesiyle düzenlenmesi için doğrudan ahlaka dayanılmaz. Bunun nedenleri olarak şunlar sayılabilir: Çoğu görüşe göre ahlak görelilik arz eder. Ahlaki normların salt birer ahlaki norm olarak yazılı olmaması bir handikaptır. Ahlak normlarının yine salt birer ahlaki norm olarak dünyevi bir yaptırımları yoktur. Bu nedenlerle ahlak'ın toplumsal düzen sağlama aracı olarak doğrudan uygulanabilirliği son derece zayıftır. Onun yerine; kaynağına, temeline ve içeriğine bakıldığında belli oranda ahlakı kapsadığı söylenebilecek olan hukuk konulmuştur. Hukukun -ister doğal yani kendiliğinden oluşmuş olduğunu, ister bir iradenin ürünü olduğunu varsayalım; bu iradenin de ister Tanrısal irade, ister genel irade, ister egemenin iradesi olduğunu kabul edelim- amacı adaleti sağlamaktır. Hukuk aracılığıyla adaletin tesisi beklenir.

Bunun için öncelikle adalet kavrayışında uzlaşmak gerekir. Grekçe’de *dike* (δικη) hak, *dikaioünē* (δικαιοσύνη) adalet demektir. Kavram Türkçe’ye genelde doğruluk olarak çevrilmiştir. Platon *Devlet*’in çevirmenleri Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz bunun nedenini, eserde adalet kavramının kullanımının Türkçe’de daha çok doğruluk kavramının kullanımını karşılması olarak açıklarlar. Bunu da Türklerin adalet kavramını gündelik dilin dışına çıkarmış, Tanrı katına yükseltmiş olmalarına bağlarlar (Eyüboğlu ve Cimcoz, 2010, s. viii). Bununla ilgili olsa gerek ki Arapça kökenli bir kavram olan adalet’in Türkçe karşılığı olan türe kavramının kullanımı da yaygın değildir.

Bununla birlikte adalet kavramının Türkçe’deki anlamıyla Sokrates için anlamı örtüşür. Bu anlam en öz haliyle; “herkese hak ettiğini vermek” olarak ifade edilebilir. Sokrates adaleti; ödenmesi gereken bir borç gibi görür ve herkese hakkını vermek olarak tarif eder. Herkese hakkını vermek de iyiyi kötüden ayırmayı gerektirir (Platon, 2010, 332c). İyiyi kötüden ayırabilmek de ancak bilgiyle yani erdemle olur. Dolayısıyla erdem adil olabilmenin temelidir. Adil olmak için erdemli olmak gerekir.

Adaletin hukukun da temeli olduğu su götürmez bir gerçektir. Fakat burada sorun hukukun temelinde konulmuş olan adaletin nasıl tanımlandığıdır? Bu çerçevede hukuk buraya kadar tanımlandığı üzere, “herkese hak ettiğini vermek” anlamında adaleti yerine getirebilir mi? Hukuki pozitivism bu anlamda bir adaleti ahlaki bir bağlama oturtarak bilinemez sayar. Kısaca, ahlakla birlikte adaletin bu boyutunu dışarıda bırakır. Doğal hukuk ise aksine adaletin söz konusu tanımıyla birlikte ahlakı temel alır.

Bu nedenle soru burada hukuk-ahlak ilişkisi tartışmalarına bağlanır. Bu tartışmaların ön plana çıkan üç düşünürü; H. L. A. Hart, Ronald Dworkin, ve Lon L. Fuller’dir. Hart ve Dworkin hukuk-ahlak ilişkisi kapsamında doğal hukuk-pozitif hukuk tartışmasının simgesi haline gelmiş iki düşünürdür. Hart hukuk ve ahlakı ayrı düşünebilirken Dworkin hukuku ahlaktan koparmaz. E. İrem Akı’nın belirttiği gibi; Fuller’in konuya yaklaşımı farklıdır. O, hukuk kurallarının içeriğinin ahlaki niteliğinden ayrı olarak hukukun kendi iç ahlakından söz eder ve kanun koyucularla, hukuk uygulayıcılarına yönelik ilkeler üzerinde durur (Akı, 2015, s. 1). Fuller’in yaklaşımı hukuk-ahlak ilişkisi bakımından katkı sağlayıcı bir dokunuş olarak görülebilir. Kanun koyucular ve uygulayıcılar için bir tür erdem rehberi olabilir.

Vahdet İşsevenler Fuller’in *Hukukun Ahlakı* adlı eserini merkeze alarak onun görüşünün klasik Yunan felsefesini hatırlattığını ileri sürer ve Fuller’in görüşü için “hukukun erdemi” metaforunu kullanır (İşsevenler, 2016). Buna dayanarak hukukun adil olması bir yandan da, hukukçuların adil, erdemli olmasına bu da o hukukçuların yetiştiği ortamın, düzenin adil olmasına bağlıdır diyebiliriz.

Diğer yandan, tartışmaların genel görünümünü aktarmak isterken indirgemecilik hatasına düşmemek gerekir. Doğal hukuk ve hukuki pozitivism arasında keskin bir ayrım olmadığı gibi iki tarafın temsilcilerinin görüşleri arasında da tam bir karşıtlık olduğu söylenemez. Gülriz Uygur’ a göre: Hukuki pozitivism ve doğal hukuk arasındaki temel farkı oluşturan hukuk-ahlak ayrımına bazı hukuki pozitivistlerin farklı yaklaşımları nedeniyle iki gelenek günümüzde birleşmiştir. Bu etkiyi yaratan en önemli faktör modern demokratik hukuk sistemlerinde haklar bildirgelerine ve insan haklarına yer verilmesidir (Uygur, 2003).

Görüldüğü üzere iki geleneğin ilişkisi doğal hukuk, dolayısıyla ahlak lehine gelişmektedir. Söz ettiğimiz üzere temsilcilerinin görüşleri arasında da tam bir karşıtlık yoktur. Bu, sivil itaatsizlik konusundaki görüşleri için de geçerlidir. Raymond Wacks; “Pozitivistler, çoğu zaman kendilerine atfedilen, adil olmayan veya haksız kanunlara itaat edilmesi gerektiği savına tam olarak katılmazlar” diyerek Austin ve Bentham’ın “eğer itaatsizlik iyiye doğru gidecekse kötü kanunlara itaatsizliğin meşru olduğunu” kabul ettiklerini söyler (Wacks, 2018, s. 62). Bütün bu teorik tartışmaların verimli sonuçlarının pratiğe de etki ederek hukukun Sokrates’in tabiriyle “herkese borcu olan adaleti” daha etkin sağlaması için bir dayanak olması, olumlu anlamda iyimser bir beklentimizdir.

Sonuç

Sivil itaatsizlik kavramının, olgusunun ve tartışmalarının işaret ettiği temel soru, hukukun adaleti nasıl daha yetkin bir biçimde yerine getirebileceği sorusudur. Öyle ki hukukun adaleti etkili olarak sağlayamaması hukuki, etik ve politik bir sorundur. Bu sorunun çözümüne yönelik görüşleri içeren literatüre baktığımızda doğal hukuk-hukuki pozitivizm ayrımının bir uzantısı olarak hukuk-ahlak tartışmasıyla karşılaşırız. Hukukun ahlakla bağının güçlenmesinin adaletle bağının güçlenmesine etki edeceği yönündeki görüş, doğal hukuk anlayışıyla çakışırken hukuki pozitivizm engeline takılır. Bu açmaza rağmen teorik tartışmaların, ahlak’ın, sorunun çözümüne ilişkin rolünün önemi konusunda belli oranda uzlaşma içerdiği söylenebilir. Gelişmeler doğrultusunda ahlak’ın, hukukla ilişkisi bakımından ön plana çıktığı ileri sürülebilir.

Diğer taraftan çözümün ahlak’ta olduğunun tespit edilmesi tek başına yeterli değildir. Bu, bizi ahlak gibi geniş bir alanla baş başa bırakır. Çözüm arayışında konuyu sınırlandırmak gerekir. Geline bu nokta, hem sivil itaatsizlik hem de ahlak konusunda köken olarak kabul edilebilecek bir başvuru kaynağı olan Sokrates’i hatırlatır. Sokrates’in söylemi, eylemi ve yargılanma süreci bize adalet, itaat ve ahlak kavramlarının çeşitli perspektiflerden tartışılması için zengin bir zemin sunar. Böyle bir tartışmanın yürütüldüğü bu çalışma göstermektedir ki Sokrates bize sorunun çözümü için bir ipucu vermektedir.

Bu kapsamda Sokrates’in erdem kavramına vurgu yapmasının konuyu sınırlandırarak çözüme ışık tuttuğu iddia edilebilir. Çünkü erdem ahlak’ın bireydeki yansımasıdır. Aynı zamanda toplumsal bir boyutu olan erdem, adaleti yerine getirmenin anahtarı olabilir. Çünkü adalet adil olmakla sağlanır. Hukukun adaletle bütünleşmesi için hukuk teorisyenlerinden kanun koyuculara, uygulayıcılardan kanunların muhatabı olan bütün bireylere kadar herkesin Sokrates’in kavramsallaştırdığı anlamıyla “erdem’i temel alması, yani adil olması; akla ve vicdana dayanarak eylemesi gerekir. Bu bakımdan ilgili alandaki çalışmaların erdem kavramına eğilmesi verimli sonuçlara ulaştıracaktır.

Kaynakça

- Akı, E. İ. (2015). Hukukun İç Ahlakı: Lon L. Fuller’in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme. *AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 1-35.
- Bal, Metin. (2016). Otoriteyi Sorgulayan Bir Kimse Arayışında Sokrates: Platon’un Kriton Diyalogu Üzerine. *Özne*, 24, 131-144.

- Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çankaya, A. (2015). "Yasa" Üzerine İki Farklı Perspektif: Antigone ve Sokrates. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 19, 237-248.
- Delmas, C., Kimberley B. (2021). "Civil Disobedience". In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (Ed.).
URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>>.
(erişim tarihi: 19.02.2023)
- Ehrenberg, V. (2011). *From Solon to Socrates*. London and Newyork: Routledge.
- Eyüboğlu, S., Cimcoz, M. A. (2010). Önsöz. Platon. İçinde *Devlet*, (s.v-xix). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fromm, E. (1994). *Erdem ve Mutluluk*. Ayda Yörükcan (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gros, F. (2020). *İtaat Etmemek*. Zeynep Büşra Bölükbaşı (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güriz, A. (2004). Adalet Kavramı Üzerine. H. Ökçesiz (Ed.), *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 9 içinde (s.19-33). İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.
- Gürler, S. (2010). Sokrates'in Savunmasıyla Kriton Diyaloğunun Hukuka İtaat Yükümlülüğü Açısından Karşılaştırılması. H. Ökçesiz ve G. Uygur (Ed.), *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 20 içinde (s.84-99). İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.
- İşsevenler, V. (2016). Hukukun Erdemi ve Fuller'in Ahlakları. *İÜHFİM: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası LXXIV (2)*, 573-587.
- King, M. L. (2011). Birmingham Hapishanesi'nden Mektup. Ezgi Göç (Çev.). *Cogito: Sivil İtaatsizlik*, 67, 18-28.
- Kuçuradi, İ. (2018). Adaleti Gerçekleştirebilen Hukukun Özellikleri, *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XV(2), 191-201.
- Laertios, D. (2007). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Candan Şentuna (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MacIntyre, A. (2001). *Erdem Peşinde*, Muttalip Özcan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Noddings, N. (2017). *Eğitim Felsefesi*. Raşit Çelik (Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, (Hakkı Hünler (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Platon. (2006). *Sokrates'in Savunması*. Erman Gören (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Platon. (2010). *Devlet*, Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2017). *Kriton*, Furkan Akderin (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Poyraz, H. (2011). Değerler Nasıl Oluşur?. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 61-71.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: [The Belknap Press of Harvard University Press](https://www.harvard.edu/belknap/).
- Reshotko, N. (2006). *Socratic Virtue: Making the Best of the Neither-Good-Nor-Bad*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Saygın, T. (2008). Sokratik Erdem ve Aristoteles'in Sokratik Erdem Değerlendirmeleri. *Felsefe Dünyası*, 47, 130-136.

- Uygur, G. (2003). Hukuki Pozitivizmin Değişen Yüzü Mü?. *AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(3), 145-176.
- Wacks, R. (2018). *Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş*. Engin Arıkan (Çev.). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Wilson, E. (2020). *Sokrates'in Ölümü*. Özgüç Orhan (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Açıklamalar

1. Sokrates'in sivil itaatsiz olarak değerlendirilemeyeceğini savunanlar için örneğin, bkz. (Gürler, 2010).
2. Sivil itaatsizlik hukuk felsefecilerinden çok hukukçular ve hukuk sosyologları tarafından ele alındığı için çalışmalarda Sokrates'in yaşadığı dönemin işleyişinin; Otuzlar, Solon Kanunları, içtihat, *Polis*'in siyasal yapısı vd. bakımından biçimsel düzeyde çözümlenmesine ağırlık verildiği görülür. Bu disiplinler felsefeye nazaran daha fazla somuttan hareket ettikleri için ulaştıkları sonuçlar farklı olabilir. Felsefi yaklaşım öze yönelik soyut düşünmeye dayalıdır. Bu nedenle daha esnektir.
3. İdamının üzerinden çok geçmeden Atinalıların pişman olmasının yanı sıra Sokrates, olaydan asırlar sonra, 2012 yılında Atina'da hukukçular tarafından kurulan temsili bir mahkemede beraat etmiştir. Böylece Sokrates ölümüyle adalet ve uygulamalar arasındaki boşluğa, mesafeye dikkat çekmiştir. Bu boşluğun yaşamsal öneminin timsali olmuştur.
4. Rawls yazdığı dipnotta; yaptığı sivil itaatsizlik tanımının Martin Luther King'in mektuplarını çözümlleyen H. A. Bedau'nun tanımına uygun olduğunu ve Bedau'nun tanımının H. D. Thoreau'nun kastettiğinden daha dar bir anlamı olduğunu, kendisinin ise Bedau'nun sivil itaatsizlik kavramsallaştırmasını daha geniş bir çerçeveye oturtmaya çalıştığını söyler. Burada; çok sayıda tanımı bulunan ve tanımları dar, geniş, baskın olarak sınıflandırılan sivil itaatsizliğin; kuşatıcılığı nedeniyle Rawls tarafından yapılan ve baskın gruba giren tanımı tercih edilmiştir.
5. Burada şunu belirtelim: Ahlak-hukuk ve ahlak-etik ilişkisi farklı anlamları karşılar. Hukukun temelinde ahlakın bulunması, işleyişinin etik ilkelere dayanması ve içeriğinin ahlakı yansıtması üç ayrı anlamdır. Bu konuya metnin devamında değinilmiştir.
6. Doğal hukukçular arasında: Lon L. Fuller, Ronald Dworkin, Hugo Grotius ve John Finnis, hukuki pozitivistler arasında Hans Kelsen, John Austin, Joseph Raz ve H. L. A. Hart sayılabilir.
7. Hukuk da özünde, bu miraslardan biri olan adalet değerini korumak amacıyla oluşturulmuş köklü bir toplumsal kurumdur.
8. Poyraz ayrıca kültürün etkisinden kaynaklanan değer relativizmine rağmen değerlerin evrenselleştirilebilir bir zemini olduğunu söyler. Bkz. (Poyraz, 2011, s. 70).
9. Noddings, Aristoteles'in en iyi insanın ve hayranlık uyandıran davranışların tanımını yaptığını, bir ahlak eğitimi önerisinde bulunduğunu, çocuklara erdemli şekilde davranmayı öğretmek gerektiğini söylediğini dile getirir. Birleşik Devletler'de bunu temel alan eğitimler olduğunu belirtir. Bkz. (Noddings, 2017, s. 165,167).
10. Erich Fromm da *Erdem ve Mutluluk* adlı eserinde otoriter ahlak-hümanist ahlak ayrımı yaparak erdem; otoriter ahlakta itaat etmek, hümanist ahlakta ise insanın kendi varlığına karşı sorumluluk duyması olduğunu söyler. Bkz. Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, s. 31, 177.
11. Habermas'ın müzakereci yönünden etkilenen demokrasi temelli yaklaşımlar sivil itaatsizliğin; meşruiyetini ve rolünü demokrasiye katkısı temelinde savunarak, demokratik meşruiyeti artırma potansiyeline odaklanırlar. Bunlar arasında; müzakereci demokratlar, örneğin Daniel Markovits ve William Smith, cumhuriyetçi demokratlar, örneğin Hannah Arendt ve Radikal demokratlar örneğin Robin Çelikeş sayılabilir. Bkz. (Delmas ve Kimberley, 2021)
12. Sokrates'in kaçmak istememesinin diğer nedeni de kendiyse tutarlı olmak istemesidir. Kaçması halinde o güne kadar söyledikleriyle uyumsuz bir eylemde bulunmuş olarak söylediklerinin arkasında durmamış olacağını düşünür; erdeme göre adil olan söylem-eylem birliğidir.